

स्वयंसहाय्यता बचत गट आणि ग्रामीण विकास : एक अभ्यास**संशोधक****अलका रानबा जामकर**

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

ई-मेल ajamkar001@gmail.com**मार्गदर्शक****प्रा.डॉ.संजय एम. मुंडकर**

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट

ता.जळकोट जि.लातूर

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून खूप मोठ्या प्रमाणावर कृषीवर आधारित समाज उपजिविका भागवित असतो. भारत हा अनेक खेड्याने मिळून बनलेला आहे. खूप मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भाग असून तेथे वास्तव्य करणा-याचे प्रमाण व शेतीवर आधारित लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. तेव्हा शेती ही निसर्गावर आधारित असून शेतक-यांना मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक दुष्परिणामाला तोंड द्यावे लागते. त्यातच शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा, यामुळे त्यांना शेती मशागतीसाठी खाजगी सावकाराकडून कर्ज, उसनवारी करावी लागते. त्यातच त्यांचे कर्जबाजारीचे प्रमाण वाढत जाते. काही वेळेला आपल्या जमिनीही त्या कर्जात सावकारांनी हडपल्याची उदाहरणे आहेत. तेव्हा ह्या त्रासातून मुक्तता करण्यासाठी बांग्लादेशामध्ये प्रो.मुहम्मद युनुस यांनी १९७५ मध्ये ग्रामीण बँक ऑफ बांग्लादेश येथे बचत गटाची सुरुवात केली. तर भारतामध्ये नाबार्डने १९८६-८७ मध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटाला प्रोत्साहन दिल्याचे दिसते. ख-या अर्थाने १९९२ पासून नाबार्डला स्वयंसहाय्यता बचत गट संलग्नित झाले. यावरील अनेक अभ्यासातून स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे महत्त्व समजते. फक्त स्त्रियांचा विकास करण्यातच नाही तर ग्रामीण विकासासाठी सुद्धा स्वयंसहाय्यता बचत गट अत्यंत फायदेशीर ठरलेले दिसतात. ग्रामीण विकासामध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका सामाजिक प्रकरणे तसेच स्थानिक निवडणुकीसाठी महत्त्वपूर्ण असल्याचे

दिसते. यातून ग्रामीण विकास, महिला विकास, सामाजिक विकास अभिप्रेत असतो.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- (१) आर्थिक विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान अभ्यासणे.
- (२) बचत गटामुळे झालेल्या ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता दुय्यम तथ्य संकलन स्रोतांचा वापर केला गेला आहे. यात संदर्भ ग्रंथ, साप्ताहिके, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादींचा समावेश आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची ग्रामीण विकासातील भूमिका**१) वित्तीय स्वयंपूर्णता :**

भारतातील ६० लाख गावांपैकी ४० हजार गावांमध्ये बँका आहेत. देशात फक्त ५३ टक्के लोकांचे खाते, पासबुक आहेत. जवळपास २/३ शेतकरी कुटुंबासाठी संघटीत बँक सुविधांची गरज आहे. अशा परिस्थितीत ३० लाखांपेक्षा अधिक स्वयंसहाय्यता समूहांना संलग्न लोकांना रोजगार मिळत आहे. विश्व बँकेनुसार २०११-२०१४ च्या अंतर्गत ३५-५३ टक्के पर्यंत रोजगार मिळाला.

२) स्त्री-पुरुष समानता :

केंद्राने उग्रवाद प्रभावित जिल्ह्यात एक अतिरिक्त स्वयंसहाय्यता गट सहबँक सहबद्धता कार्यक्रमाची सुरुवात केली असून उग्रवादी जिल्ह्यात गरिबी निर्मूलनासाठी सुरु केलेल्या WSHG कार्यक्रमांतर्गत ६ हजारांपेक्षा जास्त स्वयंसहाय्यता समूहाचे गठन केले आहे. तसेच स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेतून २९ गटांचे संघटन केले होते. समूहाच्या माध्यमातून महिलांचा सामाजिक आर्थिक विकास करणे हा मुख्य उद्देश होता. स्वयंसहाय्यता बचत गट हे नोंदणीकृत असतात. महिला स्वयंसहाय्यता गट बँक संलग्नता कार्यक्रमांतर्गत तीन लाख रुपये पर्यंतच्या कर्जावर व्याज सहाय्यता देऊन त्या गटांना ७ टक्के च्या वार्षिक दरावर कर्ज उपलब्ध करून दिले तर त्याबरोबरच जे कर्ज व्यवस्थित परतफेड करतात त्यांना ३ टक्के व्याजदराने कर्ज देत म्हणजेच या लोकांना सर्वसाधारण ४ टक्के दराने कर्जपुरवठा केला जातो. एका गटामध्ये १०-१५ महिलाच राहू शकतात. WSHG नुसार २५-२५ गटाचे पंचायतमध्ये गठन केले जात आहे.

स्वयंसहाय्यता गट राष्ट्रीय योजना कार्यक्रमांतर्गत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. ग्रामीण विकास मंत्रालयाने जून २०११ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) सुरु केले. यानुसार देशातील ६ लाख गावे २५ लाख पंचायत, ६०००० प्रखण्डा/६०० जिल्ह्यात स्वयंसहाय्यता समूहाच्या माध्यमातून दारिद्र्यरेषेच्या खाली असणा-या ७ करोड परिवारांना यामध्ये समाविष्ट केले.

ग्रामीण वित्तीय स्थिती सुधारण्यासाठी

अशी अनेक उदाहरणे आहेत जी ग्रामस्थांची स्थिती सुधारण्यात बचत गटांची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे दिसून येते. चेतना महिला बचत सहकारी संस्था, मध्य प्रदेशातील झाबुआ जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता गटाद्वारे नोंदणीकृत बँक, महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यात प्रभावी भूमिका बजावते. त्याचप्रमाणे राजस्थानमधील भरतपूर जिल्ह्यातील देआंग तालुक्यातील बहराना गावातील महिला लुपीन वेलफेअर अँड रिसर्च फाऊंडेशनच्या माध्यमातून तुळशीमालाच्या निर्मितीतून

दरमहा ४-५ हजार रुपये कमावत आहेत. आदिवासी भागातही बचत गटांचे जाळे पसरत आहे. झारखंडमधील हजारीबागमधील घरू गावात महिला जनसेवा परिषद नावाच्या स्वयंसेवा संस्थेच्या माध्यमातून ती सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाच्या मार्गावर चूक करीत आहे.

महिला सक्षमीकरणात बचत गटाची भूमिका

बचत गटाची उद्दिष्ट्ये आर्थिक उपलब्धता सुनिश्चित करून मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य निर्मूलन हे असले तरी त्याला एक महत्त्वाचा पूरक घटक म्हणून महिला सक्षमीकरणाला नवी दिशा मिळत आहे. हे गट केवळ अर्थपुरवठा करून महिलांना स्वावलंबी बनवत नाहीत तर त्यांच्यामध्ये सर्वांगीण जागरूकता विकसित करण्यातही त्यांची भूमिका आहे. त्यामुळे त्यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरण होत आहे.

मायक्रोफायनान्सच्या संस्थाकडून मिळालेल्या कर्जाद्वारे महिला उद्योगाची निर्मिती, विकास, संवर्धन सुरु आहे. त्यामुळे महिलांची स्वायत्तता, स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, स्वयंरोजगार, आत्मविश्वास आणि सामाजिक दर्जा वाढला आहे. महिला स्वयंसहाय्यता गटाच्या सदस्या म्हणून काम केल्याने आत्मनिर्णय क्षमता विकसित झाली आहे आणि बँकाशी व्यवहार करणे आणि कागदपत्रे यासारख्या क्रियाकलाप त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करतात.

या गटाद्वारे पंचायतसंस्था, बँका, गैरसरकारी संस्थांशी संपर्क साधल्याने महिलांची माहिती आणि संसाधनापर्यंत पोहोच वाढली आहे. महिला समूहाच्या माध्यमातून स्वावलंबी होत आहे. त्यामुळे कुटुंबात आणि समाजात त्यांचा दर्जा उंचावत आहे. महिलांच्या हिंसाचाराच्या घटनातही घट होत आहे. बचत गटामुळे सामुदायिक कार्यात वाढ, पंचायत बैठकीत सक्रिय सहभाग वाढेल. महिला ग्रामसभेत सहभागी होऊन आपल्या समस्यांकडे पंचायत, प्रशासनाचे लक्ष वेधून त्या सोडविण्यास सुरुवात केली आहे. याशिवाय पाणी संकटासारख्या अनेक समस्या सोडविण्यासाठी महिला गटांनी ग्रामसभेत बोलूनही समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केल्याचे अनेक प्रसंगावरून समोर आले आहे. गावातील

शाळा, अंगणवाडी, स्वस्त धान्य दुकानावर लक्ष ठेवण्यासाठी या गटातील महिलांकडून सर्वोत्तम प्रयत्न केले गेले. या गटाच्या माध्यमातून आर्थिक क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग अभूतपूर्व वाढला आहे. भारतात ८० टक्के हून अधिक बचत गट महिलांचे आहेत. ज्याचा पेआऊट दर ९५ टक्के आहे. अनुत्पादित मालमत्तेची टक्केवारीदेखील कमी आहे. या गटानी महिलातील कौशल्य विकासालाही चालना दिली आहे.

अशा प्रकारे चांगल्या परिणामासोबत काही कटू परिणामही दिसतात. ते म्हणजे बचत गट प्रगतीत अडथळे. पुरुष वर्चस्वामुळे मानसिक विकास नाही, बँकेची नकारात्मक वृत्ती, रुढी, परंपरा, गुंतागुंत, भ्रष्टाचार, द्वेषपूर्व मानसिकता म्हणून प्रशासकीय अडथळ्यांना महिला बचत गटांना तोंड द्यावे लागत आहे. तरीही महिला सक्षमीकरणाचे फार मोठे माध्यम म्हणून स्वयंसहायता गटाकडे पाहिले जाते.

निष्कर्ष

- १) स्वयंसहायता बचत गटाची ग्रामीण विकासातील भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.
- २) स्वयंसहायता बचत गटाची ग्रामीण विकासाला मदत होत आहे.
- ३) स्वयंसहायता बचत गटाद्वारे पंचायत, प्रशासनाचे लक्ष वेधून त्या सोडविण्यास सुरुवात केली आहे.

संदर्भ

- १) प्रो.संभाजी देसाई-ग्रामीण समाज व विकास
- २) प्राचार्य डॉ.संभाजी देसाई-महिला सबलीकरण
- ३) डॉ.सौ.नंदिनी तडकलकर (चौधरी)-महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान
- ४) मुलाणी एम.यू., महिला स्वयंसहायता बचत गट